

ИИЗН
Р-55

МИРЗЭ РӘНИМОВ

АзәРБА҆ЧАН
ДИЛИНДӘ
ФЕ'Л ШӘКИЛЛӘРИНИН
ФОРМАЛАШМАСЫ
ТАРИХИ

БАКЫТ - 1965

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЙДАТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

ш. 163, 11

P-55

МИРЗӘ РӘНІМОВ

15/н^и 66,

Гареев

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИНДӘ
ФЕ'Л ШӘКИЛЛӘРИНИН
ФОРМАЛАШМАСЫ ТАРИХИ

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ НӘШРИЙДАТЫ
БАҚЫ—1965

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријат Шурасынын
егары илә чап олунур

Редактору акад. М. Ш. ШИРӘЛИЈЕВ

Мирза Шихали оглы Рагимов

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАКЛОНЕНИЙ ГЛАГОЛА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

(на азербайджанском языке)

Нәшријат редактору Р. Элијев
Бәдии редактору Ф. Сәфәров
Техники редактору Т. Исмаилов
Корректору Әдилә Гасым гызы

Чапа имзalanмыш 21/I 1965-чи ил. Кағыз форматы 84×11
Кағыз вәрәги 4,18. Чап вәрәги 11,48. Нес.-нәшријат вәрәги
ФГ 02817. Сифариш 322. Тиражы 3700. Гијмети 1 ман 10

Азәрбајҹан ССР Назирләр Совети Дөвләт Мәтбуат Комитәс
«Елм» мәтбәәси. Бакы, Фәhlә проспекти, 96.

БИР НЕЧЭ СӨЗ

Азәрбајҹан дилиндә, еләчә дә башга түрк дилләриндә шәкил категоријасы грамматиканын эн мүһүм бәһсәләриндән бирини тәшкүл едир. Бу категоријанын тәдгиги, үмумијјәтлә түрк системли дилләрдә өз зәнкинлиji илә фәргләнән эсас бир нитг һиссәсинин—фә'лин әтрафлы вә дәриндән өјрәнилмәси, башга грамматик категоријаларын һәртәрәфли тәһилии вә бу бәһслә әлагәдар олан бир сыра мүһүм мәсәләләрин даһа дүзкүн һәлли үчүн әһәмијјәтлидир. 1962-чи илин әvvәлиндә «Түрк дилләриндә фә'лин заман вә шәкил категоријалары мәсәләсинә даир» Бакыда кечирилмиш мушавирәнин нәтиҗәләри дә көстәрди ки, шәкил категоријасы түрколокијада тәдгиг вахты чохдан чатыш актуал проблемләрдәндир.

Азәрбајҹан дилчилијиндә фә'лин хәбәр шәкли заманларла әлагәдар олараг, демәк олар ки, лазыми гәдәр өјрәнилмишdir¹. Фә'лин башга шәкилләри исә истәр мүасир дил материалы әсасында, истәрсә дә тарихи аспектдә айрыча тәдгиг едilmәмишdir. Буна көрә дә охучулара тәгдим олунан бу әсәрдә фә'лин хәбәр шәк-

¹ Буны көстәрмәк кифајәтдир ки, Азәрбајҹан дилинин грамматикасына даир әсәрләрдәki мұвағиғ бөлмәләрдәn, набелә бир сыра елми мәгаләләрдән әлавә, хәбәр шәклинә даир Азәрбајҹан дилчилијинда мүасир дил материалы әсасында икى, тарихи планда исә бир намизәдлик диссертасијасы язылмыш, бунлардан бири исә монографија кими чап едilmәшишdir. Бах: А. Ахундов. Фә'лин заманлары. Бакы, 1961; Т. А. Гаджиева. Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке (канд. дисс.). М., 1959.; М. Ш. Рагимов. Формы выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV—XVIII веков (канд. диссерт.). М., 1957. Азәрбајҹан дилчилијинде, набелә үмумијјәтлә түрколокијада хәбәр шәкллинин өјрәнилмәси барәдә биринчи икى әсәрдә кениш мә'lumat ве-рилмишdir.

линдэн данышылмамыш, онун әмр, шәрт, арзу, вачиб вә лазым шәкилләриндән бәһс олунмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, проф. Э. Дәмирчизадәnin «Азәрбајҹан әдәби дили хүләсәләри» (XX әсрә гәдәр. Бакы, 1938), «Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын дили» (Бакы, 1959) вә проф. Й. Мирзәзадәnin «Азәрбајҹан дилинин тарихи грамматикасына аид материаллар» (Бакы, 1953), «Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы» (Бакы, 1962) әсәрләrinдә фे’л шәкилләrinин кечмиш дөврдәki вәзијјетинә даир бир сыра гијмәти мүшәнидә вә нәтичәләр вардыр. Лакин һәр ики мүәллиф бу әсәрләrdә билаваситә фе’л шәкилләrinи ајрыча тәдгиг етмәк мәгсәди дашымадығындан, тәбiiидir ки, һәmin мәсәләни үмуми әсәrin имкан вә тәлеби өлчүсүндә шәрһ етмиш, шәкил категоријасынын тәһлилинә кениш јер вермәшишdir.

Тәдгим олунан әсәрдә фе’lin шәкилләri тәчрид олунмуш һалда дејил, бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә тәдгиг едилир, онларын формалашмасы вә мә'нача тәкмилләшмәсindә һәм үмуми, һәм дә фәргли чәhәтләр мүәjjәнләшдирилир.

Мүәллиф һәр бир шәклин гәдимдән мүасир дөврә гәдәр кечирдији инкишаф јолуну айынлашдырмаг мәсәләsinә хүсуси диггәт верири.

Әсәrin јазылмасы үчүн «Китаби-Дәдә Горгуд» аби-дәси (Дрезден вә Ватикан нұсхәләrinин фотофакси-милеси) вә үмумијјәтлә, Азәрбајҹан дилинин XIX әсрә гәдәрки мә’лум әлјазмалары (Нәсими, Гази Бүрһанәддин, Кишвәри, Хәтаи, Фүзули, Әмани, Гөвси Тәбризи, Вагиф вә М. Ф. Ахундовун әсәрләри, XVI әсрин тәрчүмә нұмунәси «Шүhәданамә», XVIII әсрдә јазыја алынмыш «Шәhriјар дастаны» вә с.), «Әкинчи» гәзети, XIX әсрин сону—XX әсрин әvvәllәrinдә јашамыш бир группа жазычынын (Ә. Һагвердиев, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Э. Сабир, Ч. Чаббарлы), набелә мүасир дөвр жазычыларынын бир чохунун (Мир Чәлал, С. Рәнимов, М. Ибраһимов, Ҕ. Меһди, Р. Рза, И. Эфәндиев вә б.) әсәрләри, еләчә дә дилимизин шифаһи әдәбијјат нұмунәләри (нағыллар, дастанлар, аталар сөзләри, бајатылар вә с.) әсас тәдгигат мәнбәji кими көтүрүлмүш, һәmin мәнбәләр үзrә фактik дил материалы топланмышдыр.

Азәрбајҹан дилиндә фе’л шәкилләrinин формалашмасы вә инкишафы тарихинә даир јазмагда олдуғумуз икинчи әсәрдә «Шәкил вә заман категоријаларынын дилдәки мөвgeji вә гаршылыглы мұнасибәти», «Шәкил категоријасынын ifадә әдилмәсindә дикәр грамматик категоријаларын тә’сир даирәси», «Хәбер шәкли илә башга шәкилләrin гаршылыглы мә’на әлагәләри» бәһсләри әнатә олундуғу үчүн бурада һәmin бәhсләrlә эла-гәдар мәсәләләр кениш јер верилмәшишdir.

Мәтбәэ имканына көрә мисаллары әлјазмасында олдуғу кими әrәb һәрфләри илә јох, мүасир Азәрбајҹан әлифбасы илә вердик. Чап олунмамыш гәдим әсәрләrdәn кәтиридијимиз нұмунәләрдә, мүмкүн олдугча, әлјазмадакы орфографијаны сахламаға чалышмышыг. Азәрбајҹан дилинин билаваситә өзүнә мәхсүс зәнкин јазылы абидәләри һаггында, һәтта, әn көркәмли түркологларын белә там тәsәvvүrә малик олмадығыны нәзәрә алараг XIX әсрдәn әvvәlki дөврләrә аид мисал кәтирилдикдә, һәр дәфә мұвағиғ әср дә көстәрилмәшишdir. Бу, шәкилләrin тарихи инкишафы һаггында айдын тәsәvvүr алмағы да асанлашдырыр.

Шәкил категоријасы үзrә Азәрбајҹан дилинин түрк системли дилләр ичәрисиндәki мөвgejini мүәjjәnләш-дирмәк, онун һәm гәдим, һәm дә мүасир дөврә аид хүсу-сијјәтләrinin тә’jин етмәк, набелә дил тарихи үчүн әhә-мијјәтли олан башга мәсәләләri айынлашдырмаг мәг-сәdi илә әsәrдә орхон-јенисеj китабәләri, M. Кашги-нин «Дивану-луғат-ит-түрк» әsәri вә бир сыра башга түрк дилләrinин фактлары дилимизин фактлары илә гаршылашдырылыш.

Әsәri диггәтлә охујараг гијмәти мәсләhәt вермиш вә она рә’j јазмыш филологи елмләр намизәdlәri P. Ч. Мәhәrrәмова, B. I. Асланова, китабы редактә етмиш академик M. Ш. Ширәlijev, фајдалы фикирләр сөјләмиш филологи елмләр намизәdlәri A. G. Элек-бәрова, A. Э. Асланова, M. Ч. Чанакирова, Ә. M. Чавадова, M. I. Адилова, R. J. Xәлилова, кичик елми ишчи K. Элијевә, Азәрбајҹан дилинин диалект вә шивәләри-нә даир бизэ бир нечә мараглы факт вермиш диалекто-лokija шө’бәсинин әмәкдашларындан филологи елмләр намизәdi Г. M. Һәsәнова вә B. Тағыјевә өз миннәт-дарлығымызы билдиририк.

ЭМР ШЭКЛИ

Эсл мэ'нада эмрдэн тутмуш ханиш мээмунуна гэдэр мухтэлиф чаларлары (бујруг, тэ'кид, тэһрик, нэсиһөг, илтимас, алгыш, арзу вэ с.) ифадэ едэн эмр шэклини Азэрбајчан дилиндэ кечирдиши инкишаф јолуну излэркэн, илк нөвбэдэ бу шэкли тарихэн чохформалығы, хүсусэн I вэ II шэхслэр үзрэ кечмишдэ бир-бириндэн занирэн фәргләнэн бир нечэ грамматик ифадэ васитесинэ малик олмасы нэзэри чэлб едир. Мэ'лум олур ки, эмр шэкли јалныз грамматик мээмуну көрэ дејил, мұасир әдәби дил нормасына дүшэнэ гэдэр кечирдиши формалашма вэ тәкмилләшмә характеринэ көрэ дэ башга шэкилләрдэн фәргләнири. Өзу дэ эмр шэклини ифадэ етмәк үчүн јазылы абидаләрдэ мухтэлиф тэ'сир даирэсилэ ишләнмиш бу формалар мұасир Азэрбајчан әдәби дилиндэн, эсасэн, чыхмышса да, онларын бә'зиси фонетик вариантылар шэклиндэ өзүнү диалект вэ шивэләрдэ индијэ гэдэр сахламышдыр. Мәһз буна көрэдир ки, эмр шэклини чохформалығы дилимизин истэр тарихинэ даир¹, истэрсэ дэ диалект вэ шивэлэри нағында² јазылыш бир сыра эсәрләрдэ тәдгигатчыларын диггәтини

¹ Бах: Проф. Э. Дэмиричизадэ. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастларынын дили, Бакы, 1959, сәh. 99—103; Н. Мирзазадэ. Азэрбајчан дилинин тарихи морфологијасы. Азәртәдриңсәшр. Бакы, 1962, сәh. 225—235; Р. Мәхәррәмов, М. Чанакиров. Азэрбајчан дилинин тарихи синтаксисинэ даир материаллар. Азэрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1962, сәh. 149—164.

² Бах: М. Ш. Ширәлиев. Бакы диалекти. Икинчи чапы, Азэрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1957, сәh. 80—85; М. Ширәлиев. Азэрбајчан диалектологиясынын эсаслары. Азәртәдриңсәшр. Бакы, 1962, сәh. 197—206; Р. Рустэмов. Губа диалекти, Азэрбајчан ССР ЕА Нәшријаты. Бакы, 1961, сәh. 139—143.

чэлб етмиш вэ бу планда эмр шэкли гисмэн кениш шэрһ едилмишдир.

Экэр фе'лин бир сыра шэкилләри (мәсәлән шәрт, арзу, лазым) тарих боју эсасен бир формаја малик олараг чохмә'налыгдан ванид мэ'наја доғру инкишаф едип тәкмилләшире, эмр шэкли малик олдуғу мэ'на хүсусијәтләрини әксәр налда муһафизә едәрәк чохформалыгдан ванид формалыға доғру инкишаф етмиш, бу зәмин эсасында әдәби дилимиздэ тәшәккүл тапмышдыр.

Мэ'лумдур ки, мұасир Азэрбајчан әдәби дилиндэ эмр шэклини ифадэ етмәк үчүн фе'л көкүнә шәхс әләмәти (-ым, -им, -ум, -үм, -аг, -әк; -ын, -ин, -ун, -үн/-ыныз, -иниз, -унуз, -үнүз; -сын, -син, -сүн, -сүн; -сынлар, -синләр, -сүнләр, -сүнләр) бирләшдирмәк (II шәхсин тәкиндән башга) васитәсindэн истифадә олунур. Башга сөзлә десәк, мұасир әдәби дилдэ эмр шэклини там парадигмасы беләдир:

тәк	чәм
I ш. јазым; дејим	јазаг; дејәк.
II. ш. јаз; де.	јазын // јазыныз; дејин //
III ш. јазсын; десин.	//дејиниз јазсынлар; десинләр.

Азэрбајчан дилинин јазылы абидаләрини нэзэрдэн кечирдиқдэ айдын олур ки, мұасир әдәби дилимиздэ эмр шэклини һәм мэ'на, һәм дә тәркибчә эсас ифадә васитәсинэ чеврилмиш вэ әдәби дилин мұасир мәрһәләсі үчүн артыг грамматик норма характери кәсб етмиш бу форма дилдэ гәдим дөврләрдэн мөвчүд олмуши, дилимизин инкишаф тарихи боју кениш мигјасда ишләнмишдир. Биринчи шәхсин чәми мүстәсна едилмәклә, бу парадигма демәк олар ки, Азэрбајчан дилинин гәдим дөврләриндэн назыркы замана гэдэр ишләнмишдир. Айдын олмаг үчүн буна шэхслэр үзрэ нэзэрдэн кечирәк:

И шәхсин тәки гәдим дөврләрдэ дә мұасир дилдәки кими фе'л көкүнә -ым, -им, -ум шәхс әләмәти элавә етмәклә дүзәлмишдир ки, бу да бүтүн дөврләрдә ишләк олмушшур; мәс.:

Гулағ дуткил сәнә едим һекајәт. (Нәсими.
XIV әср)

Сән бир дәм отур бу бағ ичиндә,

Мән варым ол никар гатина. (Хәтаи. XV әср);
Әкәр бујругун олса әмр едим. (Шүһәданамә. XVI әср);
Чох мұштагам ач үзүнү ғой баҳым. (Вагиф.
XVIII әср) вә с.

Мұасир дилдә олдуғу кими, жазылы абидәләрдә дә фе'л көкләри сәсслирлә гуртардығда көклә шәхс сонлуғу арасына битишдиричи жәсси әлавә едилір; мәс.: *Кәл сәнә шәрх еjlәjim хасијәти-әсмамызы.* (Несими. XIV әср); *Дәрсім охујум, гулағ дутқил.* (Фузыли. XVI әср); *Ол демәкә утанаң, мән дөјим.* (Шүһәданамә. XVI әср); *Динла ej туғжаны-мөһнәт, бир рәвайет сөjlәjim.* (Видади. XVIII әср) вә с.

Көрүндүйү қими, әмр шәклиниң I шәхс тәкдә белә формалашмасы гурулушча да мұасир дилдәкіндән, демәк олар ки, гәтийән фәргләнми्र. Өзу дә кечмиш әсрләрлә мұасир дәвр арасындағы белә һәмәһәнклик, белә ejнилил әмр шәклиниң һәмин шәхс үзрә јалныз заңири гурулушунда деіжил, мәнасында да өзүнү қөстәрир. Белә ки, әмр шәклиниң I шәхс тәкдәки бу формасы мәзмун е'тибарилә дә мұасир дилдән фәргләнми्र.

Әмр шәклиниң I шәхс тәкіндән данышаркән, јери қәлмишкән, бир мәсәләни дә геjd едәк. Үмунијәтлә, түркологи әдәбијатда әмр шәклиниң I шәхси һағында үч мұхтәлиф фикир, үч фәргли нәгтеji-нәзәр мөвчудур. Бир груп түркологлар белә несаб едирләр ки, I шәхс өзү-өзүнә әмр едә билмәди үчүн әмр шәклиниң бириңи шәхси жохдур³. Башга груп түркологларын фикринчә әмр шәклиниң I шәхсдә јалныз чәми вар,

³ П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка. ч. II, фонетика и этимология, СПб., 1894, с. 51; А. Самойлович. Краткая учебная грамматика современного османо-турецкого языка. Л., 1925, с. 74; И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка, вып. III, Фрунзе, 1940, с. 45; А. А. Юлдашев. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М., 1958, с. 156—164; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, с. 205—208; Хәзири заман түркмен дили. Ашгабат, 1960, с. 386—390; А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, с. 152—160; Т. Ходжаев. Повелительное наклонение в современном узбекском языке (автореферат канд. дисс.). Самарканд, 1963; вә башгалары.

тәки исә жохдур⁴. Үчүнчү груп түркологлар исә белә фикирдәдирләр ки, әмр шәклиниң hәр үч шәхс үзрә тәк вә чәми вардыр, жәни бу шәкил II вә III шәхсләр кими I шәхсә дә (hәм тәкә, hәм дә чәмә) маликдир⁵. Азәрбајчан дилиниң истәр жазылы абидәләринин фактлары, истәрсә дә мұасир дил материалы үчүнчү груп түркологларын фикрини, жәни әмр шәклиндә бүтүн шәхсләрин мөвчудлуғу мүддәсасыны тәсдиг едир. Азәрбајчан дилчилијиндә әмр шәклиниң I шәхс тәкнә даир «шәртилик» шүбһәсинин варлығына баҳмајараг, демәк олар ки, дилчиләрин эксәриjjәти нағлы олараг Азәрбајчан дилиниң фактик материальна эсасын әмр шәклиниң I шәхс тәк вә чәмдә мөвчудлуғуну тәсдиг етмишләр⁶. Айры чүр ола да билмәз. Эввәлән, еңтијач олмаса дилдә һәмин шәхсдә әмрин һәм тәки, һәм дә чәми үчүн өзүнә мәхсус форма јаранмазды (әмр -ым, -им, -ум, -үм: жазым, дејим; арзу—ам, -әм: жазам, дејәм); икинчиси, әмр шәкли бир грамматик категорија кими јалныз сырф әмр мәзмуну илә мәһдудлашмыр, јухарыда дедијимиз кими, халис әмрдән тутмуш хәнишә гәдәр бир сыра жаһын чаларлар силсиләсими әнатә едир. Әмр шәклиниң шәхсләри мәсәләсими хүсуси тәдгиг етмиш Н. Т.

⁴ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, с. 162—163; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с. 219—221 вә с.

⁵ «Грамматика алтайского языка» составлена членами Алтайской миссии. Казань, 1869, с. 61—62, 216—226; Ал. Архангельский. Грамматика народно-татарского языка. Оренбург, 1894, с. 47—48; Н. Ф. Катанов. Опыт исследования урханхайского языка... Казань, 1903, с. 633—665; А. К. Боровков. Учебник уйгурского языка. Л., 1935, с. 152; С. В. Ястребский. Грамматика якутского языка. М., 1938, с. 189; Н. Т. Сауранбаев. О категории лица повелительного наклонения. «Известия АН Казахской ССР». Серия филологии и искусствоведения, вып. 1—2, № 135. Алматы, 1954, с. 28—45; В. Н. Хангилидин. Татар теле грамматикасы. Казань, 1959, с. 222—225; Б. Ходжаев. Некоторые вопросы наклонения туркменского языка. «Совещание по вопросам категории времени и наклонения глагола в тюркских языках» (тезисы докладов). Баку, 1961, с. 37—38 вә с.

⁶ Баҳ: Азәрбајчан дилиниң грамматикасы, I нисса, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты. Бакы, 1951, с. 180—181; М. Һүсейнзадә. Мұасир Азәрбајчан дили. АДУ Нәшријаты, Бакы, 1953, с. 199—201; Азәрбајчан дилиниң грамматикасы, I нисса (морфологија). Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты. Бакы, 1960, с. 175—179.

Сауранбаев тамамилә һаглы олараг јазыр ки, эмр шәклини грамматик мәзмуну сөзүн мұстәгим мә'насында неч дә сырф эмр етмәк дејил, һәрекәтин данышан тәрәфиндән бујруг, хәниш, тәһрик, еңтимал тәригилә мүәјжән субъектә јөнәлдилмәсидир. Демәли, эмр шәклиндә анчаг эмр мә'насыны көрмәк доғру дејилди⁷.

Тәсадүфи дејил ки, соң ваҳтларда эмр шәклини Азәрбајчан дилиндә грамматик мәзмунуну шәрһ едәркән дилчиләрдән З. И. Будагова онун «тә'кид, тәклиф, хәниш, мәсләһәт, нәсиһәт вә ҹағырыш» чаларларыны⁸, М. Чанакиров исә буны бир гәдәр дә кенишләндирәрәк һәмин шәклин «бујруг, тәһрик, тәшвиг, тәблиғ, ҹағырыш, мұрачиәт, хәниш, јалварыш, алғыш, гарғыш, арзу, истәк, нәсиһәт вә с. бу кими» чаларлары⁹ билдиријини көстәрир. Буна көрә дә, тамамилә тәбиидир ки, эмр шәкли формалашаркән онун малик олдуғу бу чаларлар бүтүн шәхсләрдә ejni дәрәчәдә, ejni габарыглыгla әкс едилмир. Тәдгигат көстәрир ки, мәсәлән, II шәхсдә бир гајда олараг даңа чох эмр, бујруг, тә'кид, I шәхсдә тәһрик, сөвг етмә, нијјәт, ҹағырыш, III шәхсдә исә эмрлә јанаши алғыш, арзу, гарғыш чаларлары габарыг шәкилдә чыхыш едир. Доғрудур, бир сыра һалларда эмр шәкли илә арзу шәкли хүсусән I шәхсдә мә'нача бир-биринә чох јаҳынлашыр, һәтта һәр икиси бә'зән ejni мә'на чаларыны (арзу, нијјәт, истәк) ифадә едир. Лакин бу, неч дә онлары там ejnilәшdirмәjә вә ja онлар арасында там бәрабәрлик ишарәси гојмаға һаггвермир. Чүнки бунларын бә'зән охшар мә'налары ифадә етмәси үмумијјәтлә эмр шәкли илә арзу шәкли арасында грамматик мә'на јаҳынлығы олмасы илә әлагәдардыр. Лакин бир категорија кими һәр ики шәклин бүтүн шәхсләрдә өзүнә мәхсус ифадә формасы олдуғу кими, һәрәсинин дә өз ишләнмә даирәси, өз семантик мүстәгиллиji вардыр. Тәсадүфи дејил ки, јухарыда эмр шәклини I шәхс тәкинә даир јазылы абидәләрдән кә-

⁷ Н. Т. Сауранбаев. О категориях лица повелительного наклонения, с. 36.

⁸ Бах: Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I нисса, Бакы, 1960, с. 175.

⁹ Бах: Р. Мәһәррәмова, М. Чанакиров. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар, с. 149—150.

тиријимиз нұмұнәләрдә эмр формасында ишләнмиш сөзләрин (некајет едим, варым, эмр едим, баҳым) биригини дә арзу шәклини формасы илә өвәз етмәк мүмкүн дејилдир; мұгајисә един: *Гулаг дүткіл сәнә едим некајет — Гулаг дүткіл сәнә едәм некајет*; Әкәр бујругун олса эмр едим—әкәр бујругун олса эмр едәм вә с.

Бу мисалларда эмр шәкли I шәхсә аид олса да тәһрик, сөвг етмә чаларларыны билдирији үчүн һәмин шәхсдә арзу шәклини формасы илә өвәз едилә билмир. Ейни вәзијјәт — эмр формасы илә арзу формасыны I шәхсдә мә'нача өвәзләнә билмәмәси эмр шәклини чаваб тәләб етмәjән суал мәгамында ишләнмәси налында да өзүнү көстәрир. Мәсәлән: *Дәрдимин дәрманы сәнсән, ҹарә кимдән истәјим?* (Нәсими. XIV әср); *Ајдар нечә варым ол чәваны.* (Хәтаи. XV әср); *Нејләјим, неч кимсә јар олмаз мәни-русај илән.* (Кишвәри. XV әср); *Она на рәнк илә әһвалым ејләјим рөвшән.* (Г. Тәбризи. XVII әср) вә с.

Бу мисалларда эмр шәклини I шәхс тәкиндә ишләнмиш сөзләри (истәјим, варым, нејләјим, рөвшән ejlәjim) мә'наja хәләл кәтирмәдән арзу формасы илә өвәз етмәк олмаз; мұгајисә един: ҹарә кимдән *истәјим*—ҹарә кимдән *истәјем*; нечә *варым*—неch *варам*; на рәнк илә әһвалым *ејләјим* *рөвшән*—на рәнк илә әһвалым *ејләјем* *рөвшән* вә с.

Демәли, эмр шәкли илә арзу шәкли I шәхс тәкдә бә'зән јаҳын мә'на чаларыны ифадә етсәләр дә, һәтта бә'зи һалларда семантик чәһәтдән чарпазлашсалар да, бунларын һәр бири мүстәгил категорија формасы кими өзүнә мәхсус функција, өзүнә мәхсус ишләнмә даиресинә маликдир. Буна көрә дә бу ики мұхтәлиф форманы (эмр вә арзу шәкилләринин I шәхсдәки формаларыны) семантик чәһәтдән ejnilәшdirмәк, бунлар арасында там бәрабәрлик ишарәси гојмаг олмаз. Ейни вәзијјәт Азәрбајчан дилинин мұасир инкишаф мәрһәләсінә дә аиддир. Бурадан да чыхыш едәрәк демәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилиндә бир тәрәфдән эмр шәклини, дикәр тәрәфдән арзу шәклини һәрәсинин I шәхс тәкдә дә өзүнә мәхсус мүстәгил ифадә васитәси вардыр ки, бунлар жалныз заһири көрүнүшчә (эмр—ja-

зым, арзу—јазам) дејил, һәм мә'нача, һәм дә үмумијәтлә ишләнмә даирәсинә көрә бир-бириндән фәргләнир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мәһз бу чәһәтә көрә Азәрбајҹан дили нәинки башга түрк дилләриндән, һәтта онунла бир група дахил олан түркмән вә түрк дилләриндән дә фәргләнир.

II шәхс ин тәки јазылы абиðәләрдә мұасир дилдәки кими неч бир шәкилчи олмадан фе'лин көкү илә ifadә едилир. Эмр шәклиниң II шәхс тәкдә белә ifadә үсулу дилимизин демәк олар ки, бүтүн дөврләриндә әсас васитәләрдән бири олмуш вә кениш мигјасда ишләнмишdir. Һәм дә бу һалда даһа чох эмр, бујруг, тә'кид чаларлары ifadә едилир; мәс.: *Кәл, мәрә гават, мәним јајымы чәк*. (Дәдә Горгуд); *Ач бу сәрапәрдәни, кир, ичәри, чанә баҳ*. (Нәсими. XIV әср); *Мән мунтазирәм отурма, дур, вар*. (Хәтаи. XV әср); Эмр олду ки, ...андән дәстүрсиз ичәри кирмә. (Шүһәданамә. XVI әср); *Сөјлә чананә сәба, һалым пәришан олду кәл*. (Видади. XVIII әср) вә с.

Мұасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә эмр шәклиниң II шәхс тәкини билдиրмәк үчүн грамматик норма тәшикил еләјән бу ifadә үсулу јазылы абиðәләрдә ifadә етдији мә'насына көрә дә мұасир дилдән фәргләнми्र.

III шәхс ин тәки дилимизин, демәк олар ки, бүтүн инкишафы боју фе'л көкүнә -сын, -син, -сүн, -сүн шәкилчиси әлавә етмәклә дүзәлир. Мәсәлән: *Гара гојун јәхнисиндән өнүнә қатурун, јер исә јесүн, јимәз исә дурсун, кетсүн*. (Дәдә Горгуд); *Күзкүсү ари декилдир чарда гылсун башинә*. (Нәсими. XIV әср); *Варкил, декил ол рәсүлә кәлсин*. (Хәтаи. XV әср); *Әкәр кимсәдә бу јолун јәраги вардыр јола дүшсүн, јог исә өзина зәһмәт вермәјиб тәк дурсун*. (Шүһәданамә. XVI әср); *Харлыгдан чәкинән чәксин өзүндән этәкин*. (Г. Тәбризи. XVII әср) вә с.

Эмр шәклиниң III шәхсиндән данышаркән бир тәрәфдән шәкил категоријасынын гәдим хүсусијәти илә бағлы олан, дикәр тәрәфдән исә шәхс категоријасы илә шәкил категоријасынын (о чүмләдән эмр шәклиниң) гарышлыглы әлагәси нәтичәсindә мејдана чыхан бир чәһәти хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, эмр шәкли әсасән васитәсиз, бирбаша, мұстәгим әлатән олмасыны тәләб едән бир категоријадыр. Бурада һәрәкәти ifadә едәнлә һәрәкәтин ичрасы јөнәлдилән шәхс арасында мұстәгим әлагә олур. (Мәһз буна көрә чох ваҳт эмр шәкли әсасән II шәхсә аид олан категорија несаб едилир). Ичра олуначаг һәрәкәт әмр шәклиндә III шәхсә аид едиликдә бу мұстәгимлик нисбәтән зәйфләјир ки, бу да чох ваҳт һәрәкәтин әмрдән арзуја чеврилмәсінә кәтириб чыхарыр. Џәгин буна көрәдир ки, эмр формасы III шәхсдә чох ваҳт арзу мә'насыны да ifadә едир. Бу һадисе—эмр шәклиниң III шәхсдә арзу мә'насында ишләнмәсі јазылы абиðәләрдә кениш јајымышдыр. Һәм дә белә һалларда эмр шәкли алғыш, дуа, гарыш, лә'нәт вә бунлара јаҳын мә'на чаларлыгларыны ifadә едир. Мәсәлән: *Күјәкү атса, әлин гурасун, пармахларун үрүсүн, һај тонуз оғлу, тонуз—дерди*. (Дәдә Горгуд); *Очағуна бунчылајын аврат кәлсин*. (Дәдә Горгуд); *Адыны мән вердим, јашыны аллах вәрсин*. (Дәдә Горгуд); Нәслиндән чида јарын гылан һәгдән чида олсун.

(Нәсими. XIV әср);
Бу гәмәр дөврүндә һәркиз көрмәс ин шаһим зәвал,
Үч отуз он јаши олсун, он ики јашындаидыр.

(Нәсими. XIV әср)

Еңүү ширәт билә булсун күл кими хәндан ләбин,
Лаләтәк бағрында һәркиз дағи-матәм булмасын.

(Кишвәри. XV әср)

Танры тәали вари әһвалидә сизә јарилук ејләсин.
(Шүһәданамә. XVI әср)

Еј хирәд рәһкүзаринин тикәни,
Танры хар ејләсин сәни экәни. (Фүзули. XVI әср)
Иич дүшиңмән мән кими хар олмасын, зар
олмасын. (Г. Тәбризи. XVIII әср)

Бәлаләрдән сәни саҳласын худа,
Сән тәк көзәл елдән олмасын чида (Вагиф. XVIII әср)

Өлсүн, иткін олсун белә әгјары,
Кәзмәс ин арада јаман, бәри баҳ! (Вагиф. XVIII әср) вә с.

Элбэттэ, белэ мисалларын сајыны мүасир дөврэ гэдэр давам етдирмэк олар, лакин кэтиридијимиз бу нүүмнэлэр дээ III шэхсдэ эмр шэклини арзу мэ'насында ишлэнмэснэ вэ бу надисөнин јазылы абицэлээрдэ кениш јајымасына даир айдын тэсэввүр јаратмаг учун кифајэтдир. Эмр шэклини III шэхси учун даха характерик олан бу надис—арзу мэ'насыны ифадэ етмэк јалныз кечмиш дөвлрлэрдэ дејил, мүасир Азэрбајчан дилиндэ дэ кениш јајымышдыр.

Билдијимиз кими, белэ мэ'на чаларлары фе'лин арзу шэклини формасы илэ дэ ифадэ олуна билир. Лакин бунунла белэ бурада эмр шэкли илэ арзу шэкли формалары арасында семантик чэхэтдэн там ejnijet ишарэси гојмаг олмаз, чүники фактлары дэриндэн тэхлил етдикдэ, айдын олур ки, эмр шэкли илэ арзу шэклини III шэхсдэ арзу мэ'насыны билдирмэси мүэjjэн чалар фэргинэ маликдир.

Эмр шэклини III шэхсдэ нэ учун асанлыгla арзу мэ'насыны ифадэ етмэси сэбэбини јухарыда изаһ етдик. Лакин бурада бир чэхэти дэ көстэрэк ки, эмр шэкли арзу мэ'насында ишлэнэркэн ондакы эмр-бујруг семантикасы мүэjjэн дэрэчэдэ өз тэ'сир гүвшэснин сахламыш олур. Нэтичэдэ III шэхсдэ эмр шэклини мэхсус форма илэ ифадэ олунан арзу мэзмуну һөмин мэгамда арзу шэкли формасы илэ ифадэ олунан арзуја нисбэтэн шиддэтилил чалары кэсб едир. Белэ налда эмр шэкли илэ ифадэ олунан һөрөкэти һөјата кечирилмэсий имканы данышанын нөгтеji-нэзэринчэ даха керчэк heсаб едилр, ишин ичра олумасы арзусу даха шиддэтил тэрзэдэ нэзэрэ чарпдырылыр. Арзу шэклини формасында исэ бу чэхэтлэр белэ габарыг шэкилдэ өзүнү կөстэрмир.

Демэли, ики мүхтэлиф шэкилэ мэнсуб олан формалар III шэхсдэ үмуми планда арзу мэ'насыны ифадэ етсэ дэ, конкрет семантик чэхэтдэн там ejnilэшми, мэзмунча мүэjjэн чалар фэргинэ малик олур. Мэһз белэ олдугу үчүндүр ки, јухарыда јазылы абицэлээрдэн кэтиридијимиз мисалларда III шэхс тэк эмр формасында эсасэн алгыш, гарыш чаларында ишлэнмиш сөзлэри (чүрүсүн, кэлсин, версин, чида олсун, зэвал көрмэсийн вэ с.) арзу шэклини формасы илэ мэ'наја хэлэл

кэтиримдэн өвэз етмэк олмур; мугајисэ един: Күјэку атса, элин гүрусун, пармахларын чүрүсүн дерди—Күјэку атса элин гүруја, пармахларын чүрүја дерди; Нэгдэн чида олсун—Нэгдэн чида ола; Танры хар ejlæsin сэни экэни—Танры хар ejlæjэ сэни экэни вэ с. Демэли, эмр шэклини III шэхсдэ арзу мэ'насында ишлэнмэсийн надисэсий мүэjjэн нөгтэдэ арзу шэкли илэ охшар олса да, бу ики шэкил формасынин һөрэснин өзүнэ мэхсус чалары, өзүнэ мэхсус функционал чэхэтлэри вардыр ки, хүсүсэн III шэхс изаһ едилэркэн бунлар нэээрэ алынмалыдыр. Белэ спесифик чэхэтлэр олмасајды, элбэттэ, һэр ики шэклини III шэхсдэ өзүнэ мэхсус ифадэ васитэлэри (эмр шэкли—алсын, арзу шэкли — ала) мустэгил фэалиjjэт көстэрэн формалар кими мүасир Азэрбајчан өдэби дилиндэ сабитлэшмэз, бунлардан бири фэалиjjэтдэн дүшэрди. Эслиндэ исэ, билдијимиз кими, һэр ики форма мүасир дөврдэ өдэби дил нормасы кими мустэгил шэкилдэ ишлэнир.

Эмр шэклини III шэхсдэ ифадэ олунмасы тэбиентини дэриндэн дэрк етмэк учун бир чэхэти дэ нэзэрэ алмаг лазымдыр. Мэсэлэ бурасындадыр ки, эмр III шэхсэ анд олдугда һөрөкэти ичра етмэли олачаг шэхслэ һөкм едэн шэхс арасында эмр шэклиндэн өтру характер олан мустэгимлик јаратмаг мэгсэди илэ просесэ өл авэ бир шэхс дэ гатылыр вэ һөрөкэт онун васитэсий илэ эмр олунур. Буна көрэ дэ белэ һалларда эмр шэклини III шэхси мэтнэд de, сөjlэ, чатдыр, jetir, ərz et, бујур вэ с. бу кими фе'ллэрлэ јанаши ишлэнир; мэс.: Зулмати-һичрана сөjlэн һөкмини тэрк ejlæsin. (Хэтаи. XV эср); Дер: var, дe ки, кетсиn ани. (Хэтаи. XV эср); Уш јенэ күллэр ачылды, харэ сөjlэн кэлмэsin. (Хэтаи. XV эср); Эмириниээ сөjlэjиниз ки, мэним јанума кэлсун. (Шүнэданамэ. XVI эср); Сиз дэ дe jin тоja кэлэн ојнасын. (Вагиф. XVIII эср); Чох чакмэsin зулфэ шанэ, дe ки лэн. (Вагиф. XVIII эср).

Айдындыр ки, белэ налда мэтнэд мушајиэт единчи васитэ кими II шэхс эмр формалы сөзлэрин (сөjlэн, дe ки, сөjlэjиниз, дe jin, дe ки лэн) варлыгы III шэхс эмр формасы илэ ифадэ олунан сөзлэрдэ (тэрк ejlæsin, кетсиn, кэлмэsin, кэлсун, ојнасын, чакмэsin) башга

чаларлара нисбәтән мәһіз әмр мәзмунун габарыглашмасына сәбәб олур. Елә буна көрәдир ки, бурада III шәхс әмр формасы илә ишләнмиш сөзләри арзу шәклинин формасы мә'на е'тибарилә әвәз едә билмир; мүгајисә един: *сөjlәn* (сөjlәjин) һөкмини тәrk ejlәsin—сөjlәjин тәrk ejlәjә; декил кетsin—декил кедә; сөjlәjiniz ки, кәlsin—сөjlәjiniz ки, кәlә вә с.

Лакин демәк олмаз ки, әмр мә'насы III шәхсдә јалныз бу юлла ифадә олунур. III шәхсдә әмрин билаваситә, јә'ни әлавә шәхсин просесә дахил едилмәдији шәраитә ифадә олунмасы һаллары да вардыр. Башга сөзлә десәк, елә һаллар да олур ки, III шәхсдә һөкм едәnlә һөкм олунан арасында әлавә шәхс олмадан мүстәгим әлагә јарадылыр вә һадисә билаваситә әмр олунана јөнәлдилir. Белә һалларда әмр олунан шәхс әмр едән үчүн бир нөв гејри-мүәjjәn олур һадисәнин јөнәлдији субјект адәтән субстантивләшишмиси сифәтләрлә (әсасән фе'ли сифәтләрлә), биринчи тәрәфи сај вә ja фе'ли сифәт олан тә'јини (әсасән I нөв) сөз бирләшмәси илә, фе'ли сифәт тәркибләри илә вә бу типли бир сырға башга грамматик формаларла ифадә едилir. Мәсәлән: *Мәни севән ѹикитләр мансинләр*. (Дәдә Горгуд); *Алты јуз кафир варсун, гојуни кәтиричин*. (Дәдә Горгуд); *Бајандырхан бујурди, ѹикирми* дөрт санчаг бәки кәлсүн. (Дәдә Горгуд);

Һәр ким ки, гашын гарышына мүштәри кәлсә,
Гылсын дилү чани гашынын јајинә гурбан.
(Нәсими. XIV әср)

Харлыгдан чәкинән чәксин өзүндән этәкин.
(Г. Тәбризи. XVII әср)

Өјүн мәсин кимсә көзәләм дејиб.
(Вагиф. XVIII әср)

Үзүjү дәстинә алан оjнасын;
Достунүн гәдрини билән оjнасын;
Мәни бу дәрдләрә салан оjнасын
(Вагиф. XVIII әср).

Јухарыда көстәрдик ки, әмр шәкли III шәхсдә чох ваҳт арзу мә'насыны ифадә етмәк үчүн дә ишләнир. Бунун сәбәби, дедијимиз кими, бир тәрәфдән шәкил категоријасы илә шәхс категоријасынын гарышы-

лыглы тә'сири нәтичәсидирсә, дикәр тәрәфдән шәкил категоријасынын өзүнүн дилимиздә формалашмасы процесиндә мөвчуд олмуш гәдим хүсусијәти илә бағызыр: дилин инкишаф тарихиндә елә бир мәрһәлә олмушшур ки, шәкилләр арасында мұасир дөврдәки кими форма вә грамматик мә'на сәрнәди олмамыш, бу күн јалныз бир шәклин көстәричиси кими сабитләшиш бу вә ја дикәр форма башга шәкилләрин, демәк олар ки, һамысынын айры-айрылыгда мә'насыны билдирмәк үчүн дә ишләнмишdir.

Әмр шәклиниң III шәхсдә арзу мә'насында ишләнмәсиинын сәбәбини изаһ едәркән јалныз биринчи чәhәглә (шәкил категоријасы илә шәхс категоријасынын гарышлыглы тә'сири) бир дә она көрә кифајәтләнмәк әлмаз ки, әмр шәкли арзу мә'насында анчаг III шәхсдә дејил, I вә II шәхсләрдә дә (әлбәттә, өзүнә мәхсус чаларла) ишләнә билир. Өзү дә јалныз арзу мә'насында дејил, хәбәр шәклиниң индики вә кәләчек заманлары мә'насында, набелә шәрт шәкли мәзмунунда да чыхыш едә билир (бу барәдә ашағыда мүфссәл бәhс олуначагдыр). Буна көрә дә әмр шәклиниң III шәхсдә арзу мә'насыны ифадә етмәси һадисәнини өәбәбини аждынлашдыраркән иккичи чәhәти (шәкил категоријасынын формалашмасында гәдим хүсусијәти) дә нәзәрә алмалы вә ону әсас көтүрмәк лазымдыр.

I шәхсин чәмини ифадә етмәк үчүн әмр шәклиниң мұасир парадигмасында форманың сәләфи кими дилимиздә башлыча олараг ики формантдан истифадә едилмишdir ки, бунлардан бири (*-авуз*, *-әвуз*) дилимиздә әсасән XVIII әсрә гәдәр фәалијәт көстәрмиш, иккичи (*-аг*, *-әк*) исә һәмин әсрдә вә сонракы дөврләрдә ишләнмишdir. Буқун бизим әмр шәклиниң I шәхс чәмини әмәлә кәтирән формант кими таныдығымыз *-аг*, *-әк* шәкилчиси Азәрбајҹан дилиндә әсасән XVIII әср вә сонракы дөврләрдән ишләнмәjә башламыш, XVIII әсрдән әvvәлki дөврләрдә исә һәмин функция вә мәнаны *-авуз*, *-әвуз* формантты һәјата кечирмишdir. Мәсәлән: *Јенә гардаши оғлу аждыр: чанаварлар сәрнәки дәвәдүр, онунла дахи ојунын ојнасун—деди, андан сонрагызы вәрәвүз.* (Дәдә Горгуд); *Јекрәки будур ки, бунда гырылаууз—дедиләр.* (Дәдә Горгуд); *Бәкләр*

ајытдылар: мұдарасы олдур ким, Газани чыгаравуз, онлара бәра бәре едәвүз. (Дәдә Горгуд); *Шол сұнбұли-пүрчин илә сөвдаја дүшдүк неләјәвүз.* (Нәсими. XIV әср); *Бир евдә дәхи ола вуз аз-аз, ахи нолди.* (Г. Бүрханәддин. XIV әср); *Бизә рухсәт вер, та она мәдәд еләјәвүз.* (Шүһәданамә. XVI әср); *Бизим мұддәамыз олдур ки, сәнүн боязундан ган ахыт-дур авуз јог ки, боязуна су төкәвүз.* (Шүһәданамә. XVI әср); *Бир һөкм бујур ки, биз ани әмәлә кәтүрәвүз.* (Шүһәданамә. XVI әср); *Күндүз ағла вә кечә арам дут, та биз дәхи бир асајиши бул авуз.* (Шүһәданамә. XVI әср); *Кедәлим вә һәрәмиз онун ушагларындан биригини көтүрәвүз.* (Шүһәданамә. XVI әср); *Дедиләр: биз варәлим, әкәр атланә билә, атлан дур авуз вә хидмәтина кәтүрәвүз.* (Шүһәданамә, XVI әср).

Айдындыр ки, бу мисалларда -авуз, -әвүз форманты мұасир Азәрбајчан дилиндә I шәхс чәмдә әмр шәклини әмәлә кәтирән -ag, -ek шәкилчисинин гарышлығы кими чыхыш етмишdir. Мұгајисә един: *гырылавуз—гырылаг, ҹыгаравуз—ҹыхараг, неjlәjевуз—на едәк; мәдәд еjlәjевуз—кемәк едәк, ахытдуравуз—ахытдыраг, төкәвуз—төкәк, әмәлә кәтүрәвуз—әмәлә кәтиրәк, асајиши булавуз—асајиши тапаг, кәтүрәвуз—кәтүрәк, атландуравуз—атландыраг, кәтиրәвуз—кәтирик.*

Геjd етмәк лазымдыр ки, бу форманын «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы вә Нәсими әлжазмасындағы жазылышы оны шубhесиз -авуз, -әвүз шәклиндә охумаға

имкан вери尔斯ә (мұгајисә ет: *ویرهوز قریلاوز* верәвүз, гырылавуз вә с.), «Шүһәданамә»дә мәсәлә бир гәдәр фәргли шәкилдәдир. Белә ки, фә'л көкүнә бирләшмиш -a, -ә сәслинсіндән сонракы сәс «Дәдә Горгуд»да *و (ав)* шәклиндә жазылдығы һалда, «Шүһәданамә»дә *او* шәклиндә жазылды. Буну әслиндә уз кими (ejlәjевуз, ахытдурауз, текәүз вә с.) охумаг лазым иди, лакин истәр көклә шәкилчи, истәрсә дә шәкилчи илә шәкилчинин бирләшмәсіндә ики сәслинин жанаши ишләнмәсі Азәрбај-

чан дилинә хас олмадығы үчүн биз бу форманы -авуз шәклиндә охумағы мәгсәдәујғун несаб етдик.

Мұасир Азәрбајчан әдәби дилиндә вә онун бизә мәлүм олан диалект вә шивәләриндә -авуз, -әвүз формасы на әмр шәклини I шәхс чәмини ифадә едән васитә қинми тәсадүф олунмур.

Лакин түрк дилләриндә, хүсусен шәхсләрлә әлагәдар һалларда, *g//k~v* гарышлығынын мөвчуд олдуғу¹⁰ нәзәрә алынарса, белә еңтимал етмәк олар ки, жазылы абидәләрдә әмр шәклини I шәхс чәмини әмәлә кәтиримәк үчүн ишләнән бу -авуз, -әвүз формасы илә һазыркы дөврдә Азәрбајчан дилинин Бакы диалектиндә әмр шәклини I шәхс чәмини ифадә етмәк үчүн истифадә олунан -екүз (кедәкүз—кедәк) формасы¹¹ арасында әлагә вә жаҳыныг вардыр; беләдә дә жазылы абидәләрдәки -авуз, -әвүз илә Бакы диалектиндәки -екүз тарихән ејни шәкилчиләрdir. Бунлар арасында мәзмун фәргинин олмамасы (һәр икиси I шәхс чәмә аид әмр шәклини билдирир) факты да белә бир еңтималын мүмкүнлүјүнү гисмән тәсдиғ едир. Һәр һалда бу мәсәлә хүсуси тәдгигат тәләб едир, буна көрә дә һәләлик бу барәдә јалныз еңтимал шәклиндә фикир сөјләмәклә қифајетләнмәк олар.

XVIII әсрдән етибарән исә Азәрбајчан дилиндә әмр шәклини I шәхс чәмини ифадә етмәк үчүн -авуз, -әвүз әвәзинә мұасир әдәби дилин грамматик нормасына чөврилмиш -ag, -ek формасы артыг кениш мигјасда ишләнмәjә башлајыр; мәсәлән:

Гыз дејир кәл кедәк, һәрифләр дүйр.
(Вагиф. XVIII әср)

Сөз данышмаг олмаз әfјар ичиндә,
Кәл чәкиләк бир гыраға, Фатимә.
(Вагиф. XVIII әср)

Сәк рәгебин бир даши дүшсүн башына,
Гојмаз ки, жар илән ола г ашина.
(Вагиф. XVIII әср)

¹⁰ Bax: M. A. Širaliев. Sur l'origine de l'affixe personnel v dans les dialectes de la langue azerbaidjanais. „Acta Orientalia Hung“, Tomus XIII, Fasc. 1—2, сәh. 119—121.

¹¹ M. Ширәлиев. Азәрбајчан диалектологиясынын әсаслары, сәh. 199.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ejni категоријаја хидмәт едән hәр ики формант (-авуз, -әвүз; -аг, -әк) мә'нача бир-бириндән фәргли дејилдир: hәр ики форма әмр шәклиниң әсасән чағырыш, тәклиф чаларларыны ифадә едир. Йухарыда дедијимиз кими, мұасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә әмр шәклини I шәхс чәмдә ифадә етмәк үчүн ишләнән әсас васитә кими -аг, -әк шәкилчиси норма налына дүшмүш, -авуз, -әвүз формантты исә дилдән чыхмышдыр.

II шәхсин чәмини ифадә етмәк үчүн дилимизин кечмиш дөврләриндә дә, мұасир дилдә олдуғу кими, әсасән ики формадан истифадә едилмишdir.

а) -ын, -ин, -ун, -үн шәкилчисинин фе'л көкүнә әла-вә едилмәси васитәсилә дүзәлән форма. Бу форма дилимизин гәдим дөврләриндән назыркы инкишаф мәрһәләсисинә гәдәр әмр шәклини II шәхс чәмини ифадә едән васитәләрдән бири кими кениш jaýlmыш вә бу ишләклик габилиjjәтини әсас васитә кими инди дә сахламышдыр. Мәсәлән: *Кимун ки, оғлы гызы јох, гара отаға ғондурун, ...гара гојун жәхнисиндең өнүнә қатурұн.* (Дәдә Горгуд); *Еj нәзәр әхли, қәлин, шол хакидәркани қорұн.* (Нәсими. XIV әср); *Нәсиминин қаламындан ешидин.* (Нәсими. XIV әср); *Јар қондәрмиши питик ким, Кишвәрини өлдүрүн.* (Кишвәри. XV әср); *Аналар һөрмәтин тутуң кү, мұдам; Габили-рәһимти-илаh оласыз.* (Фұзули. XVI әср); *Онун жаңына варун, әкәр сиздән мәддәт истәj, она жардым олун.* (Шүһәданамә. XVI әср); *Варын ej сәрвләр, ол шивејіраffтары қорұн.* (Г. Тәбризи. XVII әср); *Видади хәстәдән Бағдад елинә; Сиз жетирин бир нишана дурналар.* (Видади. XVIII әср) вә с.

* б) -ыныз, -иниз, -унуз, -үнүз шәкилчисинин фе'л көкүнә бирләшдирилмәси васитәси илә дүзәлән форма. Бу форма да дилимиздә гәдим дөврдән ишләнір вә мә'нача әvvәлки формадан фәргләнми्र. Ишләнмә дәрәчесинә кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, -ыныз, -иниз, -унуз, -үнүз формасы -ын, -ин, -ун, -үн формасы гәдәр кениш jaýlmамыш вә онун айры-айры абидәләрдә ишләнмәси дә мұхтәлиф нисбәтәдір. Мәсәлән: *Бәкләр, сиз же jүнүз, ичиниз, сөhбәтінүз дағытманүз* (Дәдә Горгуд); *Кәлүниz биз худа пәрест олалум.* (Нәсими.

XIV әср); *Дер: дутыныз имди һиммати-дүз* (Хәтаи. XV әср); *Иәр ким олур жарыныз, даши илә башын жарыныз.* (Кишвәри. XV әср).

Бураја-гәдәр нұмунәләр кәтиридијимиз абидәләрдә -ыныз, -иниз, -унуз, -үнүз формасы, мисаллардан да көрүндију кими, гисмән аз ишләндији һалда, «Шүһәданамә»дә соҳи кениш шәкилдә өзүнү көстәрир; мәсәлән: *Үчүнiz мејданы кириниз.; Онларун жахыларыны әзиз дутуниз.; Деди Билалы ҹагырыныз.; Же jиниз бу жемшиләрдән.; Кәлүниz вә ануңлән жарылыг ғылыминыз.; Әкәр мәнүм авазым гаты ешидәсиз, филал ишәри кириниз.; Башунизи әнәләг етмәжиниз... вә jүзүнүзи көксүнүз илән жыртма жыныз вә с.*

Мараглыдыр ки, -ыныз, -иниз, -унуз, -үнүз формасы XVI әср жазылы абидәси олан «Шүһәданамә»дә бу гәдәр кениш шәкилдә (биз нұмунәләрин јалныз бир һиссәсисини бурада вердик) ишләндији һалда, Гөвси Тәбризи (XVII әср), Вагиф вә Видадинин (XVIII әср) шे'рләрләриндә, демәк олар ки, мұшаһидә едилмир. Азәрбајҹан дилиндә әмр чүмләсисини ифадә формаларыны мөвчуд жазылы абидәләр әсасында гәдимдән мұасир дөврә гәдәр изләмиш М. Чанакиров да XVII—XVIII әсрләри нәзәрдә тутараг көстәрир ки, бу дөврдә әмр чүмләләринин II шәхс чәм илә ифадә олунан хәбәрләрі әсасән бир формада—әмр шәклини -ын, -ин, -ун, -үн формасында чыхыш едир¹². Лакин, әлбәттә, бу о демәк дејилдир ки, XVI әсрдән соңра -ыныз, -иниз, -унуз, -үнүз формасы дилимиздән чыхмышдыр. Бу форма нәинки Азәрбајҹан дилиндән чыхмамыш, әксинә мұасир дөврә -ын, -ин, -ун, -үн формасы илә паралел шәкилдә кениш ишләніш¹³.

Әмр шәклини II шәхс чәмини тарихи аспектдә шәрі едәркән сәслиләрлә гүртaran фе'лләрин бу шәхс үзрә тәсрифләнмәсіндә, һабелә әмрин II шәхс чәминин иикарында мұшаһидә олунан бир фәргли чөһәти хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

¹² Бах: Р. Мәһәррәмова, М. Чанакиров. Азәрбајҹан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар, сәh. 159.

¹³ Бах: Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, I һиссә, (морфология). Бакы, 1960, сәh. 176.